

СЕКЦІЯ 3 ЕКОНОМІКА ТА УПРАВЛІННЯ ПІДПРИЄМСТВАМИ

УДК 331.54

Амосов О.Ю.*доктор економічних наук, професор,
перший заступник директора**Харківського регіонального інституту державного управління
Національної академії державного управління при Президентові України***Черняєва А.О.***аспірант**Науково-дослідного центру індустріальних проблем розвитку
Національної академії наук України*

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ СИТУАЦІЇ У КРАЇНІ НА ФОРМУВАННЯ РОБІТНИЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ ПІДПРИЄМСТВ ХАРКІВСЬКОГО РЕГІОНУ

Розглянуто вплив особливостей соціально-економічної ситуації в Україні та Харківському регіоні на можливості формування робітничого потенціалу підприємств. Діагностування запропоновано поділити за такими напрямками аналізу: обсягу регіонального продукту; інноваційного та освітнього потенціалу; фінансових результатів суб'єктів господарювання; експорто- та імпорто-орієнтованості регіону; показників зайнятості населення. Визначено, що Харківський регіон має потенціал для формування та використання робітничих кадрів як відображення прийнятності соціально-економічного макросередовища.

Ключові слова: робітничі кадри, формування робітничого потенціалу, діагностування соціально-економічної ситуації, інновації, регіональний продукт.

Амосов О.Ю., Черняєва А.А. ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ В СТРАНЕ НА ФОРМИРОВАНИЕ РАБОЧЕГО ПОТЕНЦИАЛА ПРЕДПРИЯТИЙ ХАРЬКОВСКОГО РЕГИОНА

Рассмотрено влияние особенностей социально-экономической ситуации в Украине и Харьковском регионе на возможности формирования рабочего потенциала предприятий. Диагностику предложено разделить по следующим направлениям анализа: объема регионального продукта; инновационного и образовательного потенциала; финансовых результатов субъектов хозяйствования; экспорто- и импортоориентированности региона; показателей занятости населения. Определено, что Харьковский регион имеет потенциал для формирования и использования рабочих кадров как отражение благоприятности социально-экономической макросреды.

Ключевые слова: рабочие кадры, формирование рабочего потенциала, диагностирование социально-экономической ситуации, инновации, региональный продукт.

Amosov O.Yu., Chernyaeva A.A. INFLUENCE OF SOCIO-ECONOMIC SITUATION IN THE COUNTRY AT FORMATION OF THE WORKING POTENTIAL OF ENTERPRISES IN KHARKIV REGION

The influence of social and economic situation in Ukraine and Kharkiv region to the possibility of formation the working potential of enterprises was reviewed. It was proposed to share diagnostics by the next areas of analysis: volume of regional product; innovative and educational potential; financial results of economic entities; export and import orientation of region; indicators of employment of population. It was determined that Kharkiv region had the potential for forming and using working personnel as a reflection of friendliness of social and economic microenvironment.

Keywords: working personnel, formation of the working potential, diagnosis of social and economic situation, innovations, regional product.

Постановка проблеми. Соціально-економічні трансформації, притаманні сьогоденню країни, вимагають використання результатів досліджень науковців у сфері циклічності розвитку економіки, інтенсивності та тривалості спадів та підйомів, прогнозування часу їх виникнення з тим, щоб розробити інструментарій управління процесами, життєво важливими для стабільного функціонування економіки. За даними Forbes, Україна у 2009 р. посіла 98 місце в рейтингу із оцінених 127 країн, які є найкращими для ведення бізнесу за такими показниками, як зростання ВВП, ВВП на людину, торговельний баланс у відсотках до ВВП, чисельність населення, частка бюджетного балансу у ВВП, причому у 97 – Нігерія, а наступне місце належить Парагваю. Низька рейтингова позиція країни обумовлена перш за все низькими показниками економічного розвитку, що

відбивається й на інших сферах її суспільно-політичного життя. Тому виявляється важливим визначення передумов соціально-економічного розвитку для виявлення особливостей розвитку робітничих кадрів у регіональному розрізі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Особливого значення забезпечення робітничими кадрами набуває в умовах їх дефіциту на вітчизняному ринку робочої сили як в державному, так і регіональному аспектах. Кваліфікований аналіз наукових досліджень таких вчених, як О. Амосов [1], Ю. Залознова [2], І. Закоков та Н. Коваль [3], М. Костенко [4], О. Левченко [5] та власних спостережень й доробок дозволяє виявити низку проблем у площині дефіциту робочої сили на виробництві, що склався на вітчизняних підприємствах: брак цілеспрямованої державної стратегії та політики у сфері професійної підготовки кадрів з

урахуванням галузевої специфіки, особливостей господарської діяльності підприємств у залежності від їх розміру; дисбаланс на державному та регіональному рівнях у підготовці кадрів для сфери матеріального та нематеріального виробництва; система професійно-технічної та вищої освіти через існуючі недоліки не може повністю задовольнити вимоги роботодавців до якості кваліфікованої робочої сили; існування дисбалансу між попитом робітників певної професії та кваліфікації та їх пропозицією на ринку робочої сили, що найбільш гостро відчувається в регіональному зрізі; відсутній ефективний організаційно-економічний механізм професійного навчання кадрів на виробництві, що повинен передбачати функціонування відповідної інфраструктури на підприємстві й забезпеченість навчально-методичними матеріалами; недостатня мотивація робітників до розвитку через відсутність для цього достатніх стимулів; недосконалість нормативно-правової бази навчання кадрів на виробництві; відсутність єдиної системи професійних кваліфікацій та стандартів професійної підготовки тощо.

Мета статті. З огляду на означене вище, метою статті є діагностування соціально-економічних умов формування та розвитку робітничих кадрів регіону (на прикладі Харківської області).

Виклад основного матеріалу. Діагностика стану справ у формуванні та розвитку робітничих кадрів регіону (поза залежністю від його територіальності) складається з декількох етапів, які характеризуються ієрархічністю в отриманні інформації для формування аналітичної бази дослідження (від макрорівневої ситуації к мезорівню) та дедуктивним методом пізнання досліджуваних процесів та явищ. З огляду на викладене автором представлено чітка організація матеріалу у вигляді напрямів діагностики соціально-економічної ситуації в регіоні, а саме: аналіз обсягу регіонального продукту; аналіз інноваційного та освітнього потенціалу; аналіз фінансових результатів суб'єктів господарювання; аналіз експорто- та імпорто-орієнтованості регіону; аналіз показників зайнятості населення.

У межах аналізу обсягу регіонального продукту проведемо оцінку динаміки рівня валового регіонального продукту на одну особу (рис. 1), який є відносним показником ефективності економічної діяльності регіону. Найбільший рівень ВРП у розрахунку

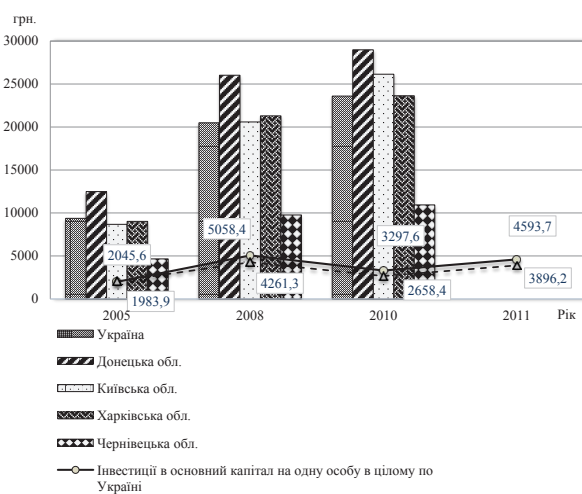

Рис. 1. Валовий регіональний продукт у розрахунку на одну особу за деякими регіонами України у 2005–2011 рр.

Побудовано за [6]

на одну особу в 2010 р. належить м. Києву із значенням 70424 грн, серед областей – Дніпропетровській – 34709 грн; найменші показники притаманні Чернівецькій обл. – 10939 грн.

Значення індексів фізичного обсягу ВРП у 2010 р. із значенням 100% та більше притаманні всім областям України за виключенням Сумської обл. (98,9%); найбільші темпи зростання індексу мають місце в Житомирській (112,8%) та Донецькій (111,1) областях.

Порівняння ВРП та інвестицій в основний капітал на одну особу свідчить про наднизькі темпи росту останнього показника, що гальмує прискорення темпів росту випуску та реалізації продукції за рахунок модернізації та оновлення матеріально-технічної бази виробництва. Лише у 2005 р. обсяг інвестицій на одну особу в Харківській обл. перевищував середнє значення по Україні, інші періоди характеризуються відставанням регіону за цим показником. Серед регіонів із значенням інвестиційної активності більшим за середнє в Україні слід відмітити АРК (8317,5 грн), Дніпропетровську (5448,9 грн), Донецьку (4902,0 грн), Київську (9012,3 грн), Полтавську (6928,1 грн) області, м. Київ (12463,8 грн).

У колективній монографії за редакцією В.С. Воротина та Я.А. Жаліла [7] наголошується на такому недолік здійснюваної в Україні інноваційно-інвестиційної активності, як її переважна спрямованість на управління «процесом», а не «кінцевими результатами» прогресивних технологічних змін – створення і реалізацію конкурентоспроможних на вітчизняному і світовому ринках масових інноваційних продуктів. В основі політики інноваційного розвитку економіки регіонів мають стояти завдання щодо зняття існуючих бар'єрів через: забезпечення справедливої конкуренції в усіх сферах; забезпечення захисту інтелектуальної власності; розвиток механізмів венчурного фінансування, технологічної й інформаційної інфраструктури. У своїх міркуваннях ми поділяємо позицію авторів і наголошуємо на тому, що інноваційно-інвестиційний шлях розвитку і України, і Харківського регіону як такого, який має величезний науково-виробничий потенціал, є єдино вірним при конкуруванні товарів та послуг на міжнародних ринках. Так, розподіл фахівців високої кваліфікації, що зайняті в економіці країни, наведено на рис. 2.

Аналізуючи дані рисунка 2, треба відзначити, що беззаперечним лідером серед чисельності фахівців, які виконують наукові та науково-технічні розробки, є м. Київ із чисельністю останніх у 2011 р. 34618 осіб, що на 143,57% більше, ніж у Харківській обл. як такої, що знаходиться на другому місці по Україні за означеним показником, та на 40627,06% більше, ніж у Хмельницькій обл., яка, за даними 2011 р., пе-

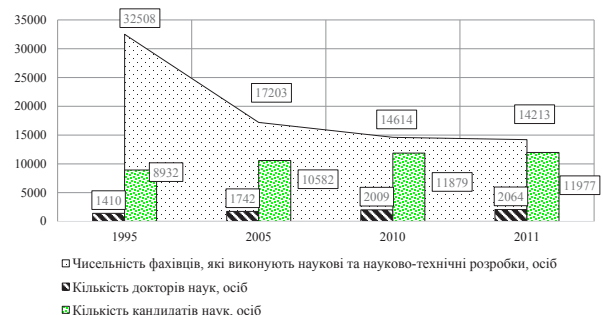

Рис. 2. Динаміка фахівців високої кваліфікації за роками у Харківській області

Побудовано за [6]

ребує на останньому місці. Якщо порівнювати динаміку за роками, то становиться зрозуміло, що чисельність винахідників як в Харківській області, так і в цілому по Україні безупинно скорочується. Так, у 2011 р. їх чисельність по Україні зменшилася більше ніж вдвічі порівняно з 1995 р. і склала 84969 осіб.

Щодо фахівців вищої кваліфікації, які зайняті в економіці України, то ситуація тут склалася протилежна: відзначається позитивна динаміка як серед докторів, так і кандидатів наук. Так, темп зростання кількості докторів наук у 2011 р. порівняно з 1995 р. в цілому в Україні складає 152,63%, серед кандидатів наук – 147,51%.

Аналізуючи освітній потенціал в іншій площині – потенціал робітничих кадрів, слід зупинитися на показниках професійної підготовки.

Найбільшу активність в підготовці кадрів на виробництві виявили роботодавці Донецької та Дніпропетровської областей із значенням у 2011 р. 42,3 та 27,6 тис. осіб відповідно. Як в цілому по Україні, так і за аналізованими регіонами інтенсивність підготовки та скорочується. Так, по Донецькій обл. скорочення складає 28%, Дніпропетровській – 52%, Харківській – 27%. Чернівецький регіон є аутсайдером у підготовці кадрів із значенням 2000 осіб працівників протягом 2011 р.

Якщо аналізувати обсяги професійної підготовки та підвищення кваліфікації, то в Харківській обл., як і в цілому по Україні, обсяги останнього значно вищі. Порівнюючи динаміку первинної професійної підготовки за рахунок роботодавця в Харківській області у 2011 р. порівняно з 2000 р., слід зазначити про стрімке скорочення охоплених робітників на 75,3% (рис. 3). Менш критична ситуація склалася й у частині підвищення кваліфікації – скорочення за цей же період складає 27%. Відсоток працівників, охоплених первинною професійною підготовкою та підвищенням кваліфікації упродовж 2000–2011 рр., залишається стабільним – 1,9-1,7% та 6,6-7,7% відповідно. Ці показники є вкрай низькими порівняно з економічно розвинутими країнами Європи.

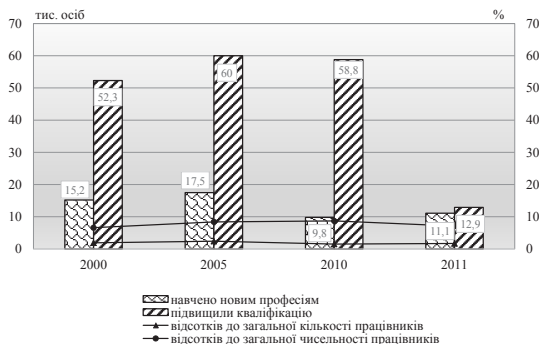

Рис. 3. Динаміка первинної професійної підготовки та підвищення кваліфікації працівників підприємств Харківської області за роками

Побудовано за [6]

У контексті аналізу динаміки підготовки робітників здійснимо порівняльну оцінку кількості професійно-технічних та вищих навчальних закладів I-IV рівнів акредитації та чисельності слухачів/студентів з тим, щоб визначити на скільки затребувано є підготовка за робітничими спеціальностями та зацікавленість держави у досягненні збалансованості попиту та пропозиції на ринку праці.

У 2011 р. тільки в Харківській обл. кількість ВНЗ I-IV рівнів акредитації перевищує кількість ПТНЗ

на 16 од., інші регіони мають від'ємне сальдо за цим показником. Якщо порівнювати значення 2011 р. з 2000 р. у розрізі кількості ПТНЗ, то в цілому по Україні спостерігається позитивна динаміка. Поряд з цим в 2005 р. має місце різке збільшення ПТНЗ на 53 од., що пояснюється стрімкими темпами зростання економіки країни, збільшення ВВП за ці роки й, відповідно, необхідністю забезпечення економіки робітниками, однак протягом наступних шести років їх кількість скоротилася до 976 од. При цьому найбільша їх кількість в 2011 р. розташована у Донецькій (111 од.), Луганській (78 од.) та Дніпропетровській (64 од.) областях, найменша – у м. Севастополі (6 од.), Чернівецькій (16 од.) та Закарпатській (18 од.) областях. Подібний розподіл обумовлений потребами економіки регіону в підготовці кадрів для потреб виробництва.

Темп зростання кількості вишів у 2011/12 н.р. порівняно з 1995/96 н.р. складає 81,58%, що відповідає 846 од. й свідчить про поступове їх скорочення навіть в межах цього часу. Якщо проводити порівняння з розвинутими країнами Європи, то в Італії на 60 млн населення приходить 65 університетів, у Франції на 63 млн – 41, в Іспанії на 41 млн – 60, у Великій Британії на майже 61 млн – 142. В Україні ця цифра перевищує прийнятну практику найстаріших вишів Європи більше, ніж в 10 разів. Тому Міністерство науки та освіти України здійснює реформування вищої освіти у бік укрупнення вузів та їх закриття.

Невиправдано великою є чисельність студентів ВНЗ I-IV рівнів акредитації на 10000 населення Харківської обл., яка у 2008 р. досягла максимального значення за часів незалежності, зупинившись на позначці 1018 осіб. Починаючи з цього року їх кількість поступово скорочується, що пов'язано як зі скороченням кількості випускників шкіл, так і зі зменшенням обсягів підготовки за рахунок державного бюджету України. Проте Харків вважається студентським містом, тому показники не відбивають загальних тенденцій по Україні, середній рівень за якою у 2011 р. складає 507 осіб. Інтенсивність підготовки робітників коливається на позначці від 155 осіб на 10000 населення у 2005 р. до 166 осіб у 2011 р.

Важливим показником ефективності використовуваних інновацій виступає рівень витрат за напрямками діяльності. Так, найбільше у Харківській обл. витрачають підприємства на придбання вже готової продукції у вигляді машин, обладнання та програмного забезпечення. На створення власних НДР у 2011 р. в Харківській обл. витрачається лише 84678,1 тис. грн або 10,58% від загального обсягу витрат, що задля забезпечення унікальних конкурентних переваг є неприпустимим (рис. 4).

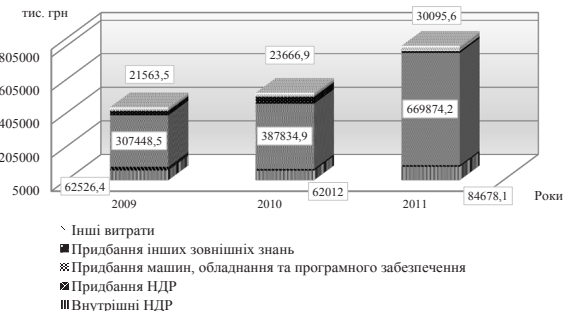

Рис. 4. Динаміка розподілу загального обсягу витрат за напрямками інноваційної діяльності у Харківській обл. у 2009–2011 рр.

Побудовано за [6]

Близько 70-80% інноваційної продукції, що є новою для ринку, в Харківській обл. експортують, залишаючи на реалізацію лише, наприклад, у 2011 р. 166135,9 тис. грн або близько 20 тис. дол. США для потреб внутрішнього споживання (рис. 5), рівень яких не відповідає орієнтирам «нової хвилі» реформ.

В означених положеннях простежується й орієнтація на інвестиційно-інноваційний шлях розвитку, і використання кадрового потенціалу для його реалізації, і необхідність підвищення продуктивності праці як запоруки розвитку і підвищення рівня заробітної плати.

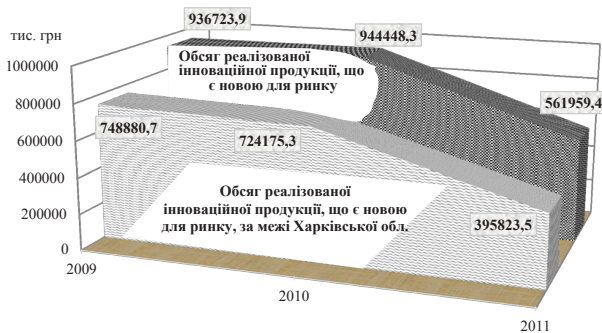

Рис. 5. Динаміка обсягу реалізованої інноваційної продукції, що є новою для ринку, в Харківській області у 2009–2011 рр.

Побудовано за [6]

Наступним елементом аналізу виступає оцінка фінансових результатів суб'єктів господарювання, які свідчать про ефективність їх діяльності, що є наслідком безлічі факторів: привабливістю інвестиційного клімату в регіоні та країні; наявністю та рівнем матеріального, інноваційного та кадрового потенціалу; наявністю спеціальних зон господарювання в регіоні; якістю регіонального менеджменту тощо.

На рисунку 6 наведена динаміка обсягів реалізованої промислової та інноваційної продукції у Харківській області у 2009–2011 рр.

Протягом трьох років спостерігається зростання обсягів реалізованої продукції в Харківському регіоні, рівень якого у 2011 р. складає 63436,8 млн грн, що в розрахунку на одну особу населення складає 23079,3 грн, що, наприклад, більше, ніж у Тернопільській обл., на 206,69%. Негативним явищем виступає скорочення обсягу реалізації інноваційної продукції, значення якої у 2011 р. менше показника 2009 р. на 40,01% і складає 561959,4 тис. грн.

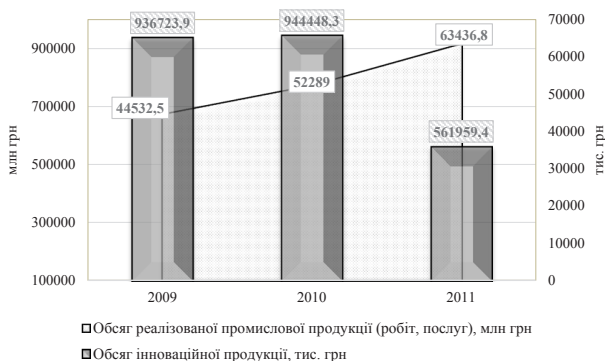

Рис. 6. Динаміка реалізованої промислової продукції (робіт, послуг) та інноваційної продукції в Харківській області у 2009–2011 рр.

Побудовано за [6]

Відсоток прибуткових підприємств в Харківській обл. є меншим порівняно із середнім значенням по Україні та в різні роки не перевищує 2/3 від загальної кількості їх обсягу. Проте слід відзначити щорічне зростання фінансового результату в грошовому еквіваленті, темп росту якого в 2011 р. порівняно з 2000 р. складає 725,36%, а порівняно з попереднім роком – 142,18%. Зростання та розвиток економіки країни та її регіонів можливий за рахунок інноваційного потенціалу, використання якого даватиме понадприбутки. Так, про активність регіону свідчить його експорт- та імпортоорієнтованість. Так, у 2011 р. Харківський регіон має лише 2,7% загальноукраїнського експорту товарів і 2,8% – імпорту товарів, а, наприклад, Донецька обл. – 25,15% та 6,03% відповідно (розраховано на основі [8<http://www.ukrstat.gov.ua/>]).

Наступний елемент аналізу соціально-економічної ситуації в регіоні передбачає проведення оцінки рівня зайнятості та безробіття населення й порівняння із загальноукраїнським рівнем. Так, на рисунку 7 наведений розподіл економічно активного, зайнятого та безробітного населення (за методологією МОП) в Харківській обл. у 2000–2011 рр.

Рівень економічно активного населення протягом останніх 11 років безупинно скорочується й у 2011 р. складає 65,1%, що пояснюється загальноєвропейськими тенденціями старіння населення, модель життя чого поступово переноситься й в Україну. При цьому порівняно з розвинутими країнами Європи рівень безробіття в Україні (розраховано за методологією МОП) перебуває на середньому рівні: країни Європи – 12,2%, Греція та Іспанія – понад 25%, Австрія, 4,9%, Німеччина – 5,4% [9].

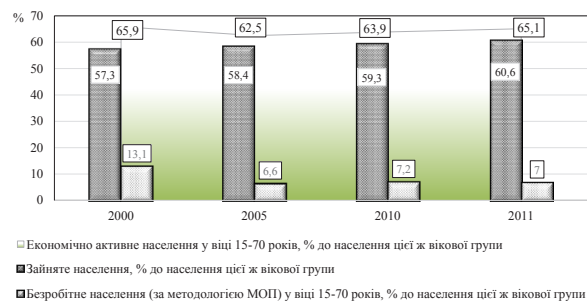

Рис. 7. Розподіл економічно активного, зайнятого та безробітного населення (за методологією МОП) в Харківській області у 2000–2011 рр.

Побудовано за [6]

Дані рисунку 8 надають підстави для ствердження про високий рівень незареєстрованого безробіття у Харківській обл. (як і в інших регіонах України), яке у 2000 р. сягає близько 10% населення працездатного віку й до 2011 р. скорочується до 5,3%. Даний факт можна пояснити загальним скороченням рівня безробіття, адже офіційний кількість людей зі статусом безробітного в період з 2000 по 2011 рр. навіть скорочується.

Незважаючи на лідерство таких Харківської області в показниках економічного, інноваційного та людського потенціалу, для них характерний високий рівень вимушеної неповної зайнятості. Позитивним аспектом реалізації стратегії сталого розвитку Харківської обл. до 2020 р. є поліпшення показників використання кадрового потенціалу регіону, що проявляється в скороченні на 166 тис. осіб тих, хто знаходяться у відпустці без збереження заробітної

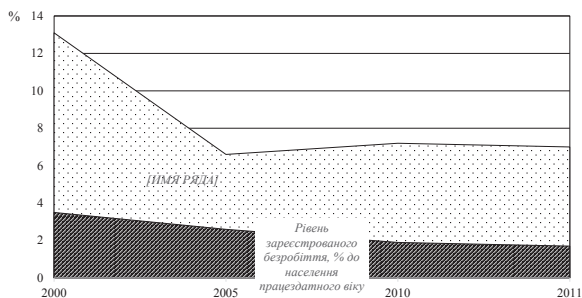

Рис. 8. Динаміка рівня безробіття за методологією МОП та зареєстрованого безробіття в Харківській області у 2000–2011 рр.

Побудовано за [6]

плати, з 171 тис. у 2000 р. до 5 тис. осіб в 2011 р. Повільнішими темпами скорочується чисельність тих, то переведений з економічних причин на неповний робочий день або тиждень, що у 2011 р. складало 50 тис. осіб. Порівняння в регіональному аспекті свідчить про надвисокі показники в м. Київ із значенням 29 та 73 тис. осіб, Запорізькій обл. – 6 та 77 тис. осіб, Львівській області – 16 та 68 тис. осіб відповідно.

Найбільший рівень навантаження не зайнятих трудовою діяльністю громадян на одне вільне робоче місце спостерігається в основному серед західних областей. Так, лідером у цьому показнику у 2010–2011 рр. була Черкаська обл. із значенням 89 та 140 осіб відповідно із середнім значенням по Україні 9 та 8 осіб, по Харківській обл. – 10-11 осіб.

Висновки та пропозиції. Підсумовуючи результати діагностики соціально-економічної ситуації в Харківському регіоні порівняно з країною в цілому та іншими регіонами, варто визначити такі тенденції:

- Харківський регіон займає четверте місце за показником обсягу валового регіонального продукту, після м. Києва, Донецької та Дніпропетровської областей;

- незважаючи на зростання фахівців високої кваліфікації, серед яких відокремлюють кандидатів та докторів наук, скорочується чисельність тих, хто зайнятий у виконанні наукових та науково-технічних робіт, тобто використовує набутий професійно-кваліфікаційний потенціал задля отримання результатів в дослідній сфері та їх доведення до конкретних розробок;

- скорочується інтенсивність первинної підготовки та підвищення кваліфікації зайнятого населення за рахунок коштів роботодавців як в Харківському регіоні, так по Україні в цілому;

- серед витрат за напрямками інноваційної діяльності превалює придбання машин, обладнання та програмного забезпечення, тобто використання вже готових наукових розробок, витрати на внутрішні НДР є незначними;

- Харківський регіон на рівні 20-30% реалізує інноваційну продукцію, що є новою для ринку, для

внутрішнього споживання, решту – використовують зовнішні контрагенти. Це відбувається на тлі загального скорочення в 2011 р. обсягів реалізації продукції подібного роду на 40%;

- відсоток прибуткових підприємств в Харківській обл. в різні роки не перевищує 2/3 від загального їх обсягу, що підтримує загальнодержавні тенденції;

- зовнішньоекономічне сальдо експорту товарів в Харківській обл. є від'ємним протягом 2009–2011 рр. Так, у 2011 р. Харківський регіон має лише 2,7% загальноукраїнського експорту товарів і 2,8% – імпорту товарів;

- рівень економічно активного населення протягом останніх 11 років безупинно скорочується і у 2011 р. складає 65,1%, що пояснюється загальноєвропейськими тенденціями старіння населення;

- рівень незареєстрованого безробіття у Харківській обл. (як і в інших регіонах України) у 2000 р. сягає біля 10% населення працездатного віку й до 2011 р. скорочується до 5,3%;

- для Харківської області характерний високий рівень вимушеної неповної зайнятості, яка, проте скоротилася серед осіб, які знаходяться у відпустці без збереження заробітної плати з 171 тис. у 2000 р. до 5 тис. осіб у 2011 р.

Отримані дані свідчать про наявність у Харківського регіону економічного, інноваційного, виробничого та кадрового потенціалу для створення продукції, яка має високий рівень доданої вартості й яка може конкурувати на світових ринках.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Амосов О.Ю. Розвиток персоналу – засіб забезпечення ефективності діяльності промислового підприємства в умовах кризи / О.Ю. Амосов // Економіка розвитку. – 2008. – № 4(48). – С. 82-83.
2. Залознова Ю.С. Управління персоналом вугільної шахти: оцінка стану та стратегії розвитку : монографія НАН України. Ін-т економіки промисловості. – Донецьк, 2008. – 380 с.
3. Заюков І. Проблеми та перспективи розвитку в Україні професійного навчання кадрів на виробництві / І. Заюков, Н. Коваль // Економіка України. – 2008. – № 6. – С. 80-87.
4. Костенко М. Професійне навчання безробітних як засіб відновлення та розвитку трудового потенціалу / М. Костенко // Україна : аспекти праці. – 2007. – № 2. – С. 32-39.
5. Левченко О. Сучасна безперервна професійна освіта та підготовка кадрів в Україні: основні проблеми та напрями трансформації в контексті міжнародного досвіду / О. Левченко // Україна: аспекти праці, 2006. – № 1. – С. 30-35.
6. Статистичний збірник «Регіони України» 2012 / Держ. служба стат. України ; [за ред. О.Г. Осаулєнка]. – Ч. II. – К. : ТОВ «Август-Трейд», 2012. – 363 с.
7. Державне управління регіональним розвитком України : монографія / за заг. ред. В.Є. Воротіна, Я.А. Жаліла. – К. : НІСД, 2010. – 288 с.
8. Сайт Державного комітету статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
9. Калініна С.П. Аналіз динаміки безробіття в країнах Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/prvs/2012_2/152.pdf.